

Н.А.Демеугалиева

Тема Абылая в отечественной исторической драматургии

В статье раскрывается идея свободы и независимости в исторических драмах, написанных в годы независимости и посвященных личности Аблайхана. Автор изучает историю, бытие эпохи, деятельность и мечты великой исторической личности, анализирует и сопоставляет мысли, мечтания и действия Аблай хана. Рассмотрены пути гармонизации образа Аблай хана с жизненной правдой.

N.A.Demeugaliyeva

Subject of Abylaya in domestic historical dramatic art

The author reveals the idea of liberty and independence in the historical dramas, which were written in the sovereign years in honor of Ablay khan. He studies history, epoch's existence, being and dream of historical person in connection of modern views. The author analyzes the combination of these thoughts and dreams of Ablai Khan and his spirit of struggle for freedom in desire of independence. Ways to harmonize the image of Ablai Khan with true life are considered.

ӘОЖ 894.342:398

Р.С.Каренов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Айтыс өнерін дамытуға мол үлес қосқан кеменгер ақын

Мақала XIX ғасырдың әйгілі ақыны Орынбай Байқожаұлының қайталанбас шығармашылық қызметіне арналды. Ақынның сол кезең ірі ағартушыларымен кездесуі жайлы баяндалды. Орынбайдың басқа ақындармен поэтикалық айтыстарына, осындай кездесулер кезіндегі шығармашылық толысуларға баға берілді.

Кілтті сөздер: ақындық өнер, ақын, өлең, ой жүйесі, ұстаным, нысана, сөз шеберлері, сөз сайысы, дін жайы, шариғат сөздері, арнау өлеңдері, діни сөздер.

Кіріспе сөз

Орынбай Байқожаұлының ақындық өнерін Ш.Уәлиханов, В.Радлов, поляк зерттеушісі А.Янушкевич, Ы.Алтынсарин, С.Сейфуллин, С. Мұқанов, Е.Ысмайылов, тағы басқа зерттеушілер жоғары бағалап, шығармаларын жинап, жариялаған.

Орынбай ақын 13-14 жасынан өлең шығарған. Кезінде Арыстан, Сералы, Шортанбай, Сақау, Шөже, Балта, Дана, Ақан сері, Тоғжан, Құлтума, тағы басқа ақындармен айтысқа түскен [1-3].

Орынбай мен Шортанбай

XIX ғасырдың екінші жартысындағы ең көрнекті ақындардың бірі — Шортанбай Қанайұлы. Әр кезде Шортанбай ақын көбірек сөз болып, орынды-орынсыз сынға ұшырап келді. Оның шығармаларында біреулер біле-түсіне тұрып, бірде дұрыс, бірде бұрыс баға беріп келсе, керісінше, қайсыбіреулер ештеңесін оқымай-ақ, тексермейінше әйтеуір даттасам адаспаспын деп, бар бәлені ақынның басына үюмен шұғылданды. Әрине, тап осындай екі ұдайы жағдайда Шортанбайдың есімі қаншама жиі аталғанмен, оның әдеби мұрасы көпке шекті өзінің әділ бағасын ала алған жоқ. Оның үстіне Шортанбай жөніндегі мәліметтер мол емес, тіпті шағын, ал бірен-саран деректер бола қалса, олардың көпшілігі шашырап жеткен үзінділер, ауызша айтылып келген естеліктер.

Ақынның өмірбаяны турасындағы азын-аулық мағлұматтар мынадай: Шортанбай Қанайұлы 1818 жылы қазіргі Оңтүстік Қазақстан өлкесінің Түркістан төңірегіндегі Қаратауда туған. Оның өз кәуәлігі бойынша, ержете келе өмір кешкені Арқа қазақтарының ортасы болған тәрізді:

Қаратауда халық едім,

*Қазақ емес, сарт едім,
Көк есекті мінуші ем,
Масақ теріп жүруші ем.
Арқаға шығып нан жедім,
Нан жеген соң дәндедім...*

Шортанбай айтысқа көп қатысыпты. Алайда бізге келіп жеткені бір ғана қақтығыс. Ол жөнінде не деуге болар еді?

Шортанбайдың Орынбай ақынмен кездесуін сүбелі егестердің қатарына қосуға қиын, олардікі әншейін күш сынасу, дәлірек бағалағанда, онша зілі жоқ қақтығыс, үлкен өнердің ырымын жасау болып шыққан.

Бізге қажеті Шортанбайдың ой жүйесі, түсінігі, көзқарасы болғандықтан, осы айтыстың бойындағы оның ұстаған позициясы мен көздеген нысанасын ашуға тырысалық. Мұнда ақын, бір жағынан, айтыс өнерінің қазақ арасында үйреншікті көрініс болумен қатар көп жағдайда ақынның атағын жайып, қарсы жақты тоқтататын, керек десеңіз тұқыртатын өткір құрал екенін де жақсы түсінеді. Сол себепті қызу үстінде Орынбай тілін батыра түскен шақта, Шортанбай да тартынбай азуды басып-ақ жібереді. Екіншіден, қаруын тежеп жұмсайды да түптеп келгенде шын бет жыртысуға бармай зілсіз жай қақтығысумен аяқтайды.

Осы екі ақынның арасындағы айтыс туралы Василий Радлов былай деп жазады: «Тұрлыбектің қасында бір Орынбай деген ақын бар екен. Тұрлыбек қырға барыпты. Қырда Құсбек төренің қасында бір Шортанбай жожа деген бар екен. Құсбектің алдында Орынбай көп өлең айтты. Құсбек оған көп сый қылыпты. Онан соң Шортанбай жожаменен айтысыпты» [4].

Бұл айтыста **Шортанбай** ақын сөзін былайшы бастапты деседі:

*Жаратқан бәрімізді бір құдайым,
Падиша пендесінің білер жайын.
Атыңа анық, түсіңе танық едім,
Жолың болсын, жүріңсің, Орынбайым?*

Орынбай:

*Дуана, жожа атасы барар Мекке,
Мейрамға имам болған жалғыз-жеке,
Жолың болсын дегенің жақсы лепес,
Құдай берсе, мол болсын, е-Қожеке!*

Шортанбай:

*Өлеңге бір кісідей тынысың бар,
Бақ берген тіл мен жаққа ырысың бар.
Барымташы кісідей, мол болсын деп,
Әлде қандай кісіде жұмысың бар?*

Орынбай:

*Былтыр бізді шақырды Құсбек батыр,
Хан шақырса, не тұрсың ақын батыр.
Ақсұңқардың дидарын көрейін деп,
Орынбай сол жарлықпен келе жатыр.*

Шортанбай:

*Айтасың мақтан қылып батыр, ханды,
Ар көрерсің құр келіп бақырғанды.
Билейтін ел бітімін би емеспін,
Құсбек сені не қылсын шақырғанда.*

Орынбай:

*Қожеке, ханға тағы сөйлеймісің,
Ханыңды шақырма деп билеймісің?
Ішің тар бұл қайдағы жарықтықсың,
Тыңдамай хан шақырса қой деймісің?*

Шортанбай:

*Еліңе мен насихат кеп айтамын,
Бар демей беті-жүзің дөп айтамын.*

*Елімнен былтыр алып кетпеп пе едің,
Ұялмай тағзы келдің бе деп айтамын.*

Орынбай:

*Тереңнен алатұғын алымым бар,
Жақсыдан алып өскен қалыбым бар.
Төреңе әлің келсе бердірмей бақ.
Күндесең алғаныма ішіңді жар.*

Шортанбай:

*Орынбай Тұрлыбекке ерген екен,
Әркім-ақ сұрамышаққа берген екен.
Елімді өзім жоқта қойдай шауып,
Бұл мұндар сонан дәндеп келген екен.*

Орынбай:

*Қожеке, соны сөз деп айтармысың,
Қуанып бердірмесең қайтармысың?
Мейрамның қарлығаштай малын қорғап
Қызғанған тәңір малын сайтанбысың?!*

Шортанбай:

*Білдің бе сөйткенменен берерімді,
Бағана біліп едім келеріңді.
Жан жоқ деп менен басқа мақтанасың,
Түк бермен асырмасаң өнеріңді.*

Орынбай:

*Шығыпты Орта жүзге атың Қожса,
Айтасың әлімдікпен батыл, Қожса.
Көздерін сендей сарттың уқалаушы ем,
Боларсың бергізбесең, қатын Қожса.*

Шортанбай:

*Орынбай Тұрлыбекпен келді, кетті,
Әй, бәлем, бергізбеспін сөзің өтті.
Жалынсаң, Қожеке деп, кешер едім,
Түбіңе, сорлы, өзіңнің сөзің жетті.*

Орынбай:

*Қожеке, сырттан сұрап сағынғаным,
Құсбектен тәуір болды табылғаным.
Бұл жерде қожса билер Қаратау жоқ,
Арғынды сенен сұрап не қылғаным.*

Шортанбай:

*Қарауыл өрши берді шындамаса,
Айтпаймын халық кеңес тыңдамаса.
Тіленіш елге келген сен деймісің,
Көрейін халық сөзімді бұлдамаса.*

Орынбай:

*Қожасың, Қарақалпақ, атаң басқа,
Шығыпсың жақпай жалғыз қарындасқа.
Баласын бір арғынның екі айырып,
Мұндайды кім үйретті сен құбасқа?!*

Шортанбай:

*Болсада баяғыдай заманым жоқ,
Бозбала бәрің тәуір, жаманың жоқ.
Пір болған жеті атаңа, қожсаң едім,
Көрген соң бір заржақты амалым жоқ.*

Орынбай:

*Нәсілің төрт-жар дейді, дегдар Қожсам,
Алдында сөзге жүйрік мен бар, Қожсам.*

Шортанбай:
*Еліңе дәріс айтып, дін үйретпей,
 Қазақтың өлеңінде нең-бар, Қожам?!*

Орынбай:
*Еліңе мынау ақын жағады екен,
 Сөйлесе сөз мәнісін табады екен.
 Алдыңа осындайда бір шықпасам,
 Жаныңа қоя берсем жағады екен.*

Шортанбай:
*Айтасың жүйіріктікпен, шешен Қожам,
 Күнәңді тәуба қылсаң кешер, Қожам.
 Алдыма шығарыңды қайдан білдің,
 Айтасың соны білмей есер, Қожам.*

Орынбай:
*Беріп пе жалғыз саған тіл мен жақты?
 Деймісің сөзден кедей біз бейбақты?
 Қожанды жұрт пір қылған «есер» дейсің,
 Әй, бәлем, ұмыттың ба аруақты.*

Шортанбай:
*Деп едім тілім тиер мен бағана,
 Жаратты Қожаны есер Алла Тағала.
 Ишан өлең айтқанын қашан көрдің,
 Өлеңіңді айт, пірліктен кет садаға!*

Орынбай:
*Хан, қара шақырған соң келе қалдым,
 Жел сөзбен көп алдында желе қалдым.
 Қожаны пірлігінен айыратын,
 Молданы дәріс айтқан көре қалдым!*

Шортанбай:
*Қоже-еке, көп шайтанмен салыспаңыз,
 Қараға төре тұрып таныспаңыз.
 Айтамын жаным ашып ақсүйекке,
 Жасыққа бола алтынды алыспаңыз.*

Орынбай:
*Өтерін дүниенің ойламасам,
 Алдында хан-қараның сайрамасам,
 Орынбай — елге келген бұл бір мейман,
 Жұртыма енді айтып майламасам...*

Осылайша біраз қағысқаннан кейін екеуі де байсалды қалпына қайта көшіп, айтысты доғарады. Осындай бір ғана және шағын қақтығыс көлемінде Шортанбай ақынның жаңа бір қыры мен сырын аша қою өте қиын. Алайда, біз бұл жерде оның өз заманындағы көркем әдебиеттің қай саласына болсын ат салысып, белсене қатысып отырғанын ескерте кетуіміз керек.

Орынбай мен Арыстанбай

Арыстанбай Тобылбайұлы XIX ғасырдың басында Көкшетау облысында туып, сол ғасырдың соңғы ширегінде қайтыс болған. Орынбаймен айтысында ақын әкесінің би болғанын мәлімдейді. Ол Шөже, Орынбай сияқты атақты сөз шеберлерімен замандас болған және олармен әркез айтысып, өнер салыстырады [5; 97].

Арыстанбайдың, әсіресе Орынбаймен сөз сайысы кеңірек таралған. Олардың кездесуі көп билер жиналған үлкен жиында өтеді де, сөзді алдымен Арыстанбай бастайды:

*Жаратқан баршамызды бір құдайым,
 Алдында ақиықтай саңқылдайын.
 Көп айдың көрмегелі жүзі болды,
 Жүрмісің аман-есен Орынбайым?!*

Орынбай:

*Арыстан, сен де шешен, мен де шешен,
Басып айтпай, тасып айт мені десең.
Көрмегелі біз сізді көп күн болды,
Өзіңізде жүрмісіз аман-есен?!*

Арыстанбай:

*Кез қылған екеумізді жалғыз Құдай,
Екі жүйрік кездеспес күнде мұндай.
Сөйле деп екеумізді билер отыр,
Жарқыным енді мұның жөні қалай?*

Орынбай:

*Мақтанғанға қампайып тасушы емен,
Егеспеген кісіні басушы емен.
Маған берген Құдайдың бір мінезі,
Өзі тиген кісіден қашушы емен.*

Арыстанбай:

*Адамзат не қылмайды мас күнінде,
Жұртыңа туралық қыл бас күніңде.*

Орынбай:

*Манадай мен Дүйсеннің қосшысы едің,
Сонда қайда қалып ең жас күніңде?*

Арыстанбай:

*Өтірік айтып мақтанад кейбір залым,
Сенің мені жеңбесің жұртқа мәлім.
Сонда да шарға түскен менің малым,
Енді жетер деймісің маған әлің.*

Орынбай:

*Олай айт та бұлай айт, жан шырағым,
Бір адамнан кем емес бірден бағым.
Сен өзің «сөзім көп» деп мақтанасың,
Өлеңші ең қайда жеткен аруағың?*

Арыстанбай:

*Мен Қызылтау, Баянауыл, Семей бардым,
Қытшақ Тәті мырзаға салық салдым.
Он құр ат, қос ішек пен тоғыз жамбы,
Сол секілді олжаны бір жолда алдым.*

Орынбай:

*Патша болсаң құрулы алтын тағың,
Мырза болсаң ерттеулі арғымағың.
Мынау тұрған Семейге барған болсаң,
Әлі ұзамай жүр екен аруағың.*

Арыстанбай:

*Сырдан өтіп қол бердім жеті пірге,
Кімдер әуес болмаған біздей дүрге.
Семей барған кісіні мұнда дейсің,
Өзіңіз ұзап барғансыз қаниа жерге?*

Орынбай:

*Төрт аяқты құтқармас сен бір тұлпар,
Құдигаңды құтқармас мен бір сұңқар.
Қоқан, Созақ, Ташкениң мұнда қалып,
Барғанымның алысы Үргеніш, Бұхар.*

*Патша болсаң мінерсің алтын таққа,
Кімдер әуес болмаған біз бейбаққа.*

*Қоқан, Созақ, Ташкенді көктей өтіп,
Не жұмыспен барғансыз сонша жаққа?*

Арыстанбай:

*Өтірік айтпан күнәға бекер батып,
Мен келдім талай жердің дәмін татып,
Бұл қыдыртқан керуенге басшы болып,
Мен жүрдім серілікпен пұлым сатып.*

Орынбай:

*Олай болса Орынга бергей несіп,
Өз ағаммен ойнайын әзілдесіп.
Бұл қыдыртқан керуенге басшы болсаң,
Мәз болыпсың жоныңды арқан тесіп.*

Бұл жерде Арыстанбай Орынбайға мен сен сияқты өлеңмен тілемсектеніп жан асырамаймын, әкем би болған, сен ата-тегіңнен өлеңмен жан асырағансың деген емеурін танытады:

*Молда емессің мал жиган қаламменен,
Жұрт алдында шықпассың жегенменен.
Менің әкем Тобылбай би кісі екен,
Мен сендей тіленбеймін өлеңменен.*

Сонда Орынбай:

*Ол рас, әкем ақын, жолын құдым,
Өлеңменен топ сайын бетім жудым.
Сенің атаң Тобылбай - жұрттың биі,
Би болмай өлең айтып неге тудың? —*

дейді.

Қапелімде абдырап, жауап таба алмай тоқталып барып Арыстанбай:

*Орынбай, жеңілдім деп бас ұрмаймын,
Басымнан ақын сөзін асырмаймын.
Менің әкем Тобылбай билік еткен,
Онымды сенен қорқып жасырмаймын, —*

дейді.

Орынбай:

*Білмесең қырық парыздан үйретейін,
Сөзімді өзегіңнен түйретейін.
«Би баласы би бол» деп айтып едім,
Би болмасаң бақсы бол мен не дейін?! —*

дегенде, айтысты тыңдап отырған билер бұл сөзге күліп жіберіпті.

Ұтылған Арыстанбай:

*А, жаным, бидей шешен қызыл тілің,
Өлең жақтан жоқ екен сенің мінің,
Билер сенің сөзіңе езу тартып,
Сөзің асты, сөйлей бер жүйрік інім, —*

деп өзінің жеңілгендігін мойындаған екен.

Әлкей ақынның Орынбай мен Арыстанбайға билік айтуы

«Орынбай билердің аға сұлтаны болсын, оған тете билік айтатын Арыстанбай болсын» депті билер. Атығай Әлкей ақын намыстанып, оған қол қоймай, былайша деген екен.

Ә л к е й:

*Жастан кірдім жақсының арасына,
Сөйледім мен қазақтың баласына.
Қызыл тіл онда да бар, менде де бар,
Қол қойман Қарауылдың баласына.*

О р ы н б а й:

*Өлеңге таусылмастай кең деуші едім,
Қызғанда жаман сөзді жөндеуші едім.*

*Екі жақ пен бір тілдің арқасында,
Бастарын сендей таздың емдеуші едім.*

Сонымен Әлкей ақын тоқтап қалып, Арыстанбай екеуіне билік айтады.

Орынбайға:

*Орынбай, дәл жиырмада жасың бар ма?
Тазын айтып, ағаңда қасың бар ма?
Көп ішінде ағаңның тазын айтып,
Тазға бөліп беретін шашың бар ма?*

Сонан соң Әлкейге:

*Аққу болғың келді ме қаз дегенмен,
Көбейер деп пе едің аз дегенмен.
Ініңнің базынасын көтере сал,
Шығын аз сенен шығар таз дегенмен.*

Соңында екеуіне:

*Бұл жерде өлең айтып керіспеңіз,
Керісіп бір-біріңді сөгіспеңіз.
Атығай, Қарауылмыз — бір ауылмыз,
Брыссыздың тайындай тебіспеңіз, —*

депті.

Орынбай мен Қожабек

Орынбай ақын дін жайын, шариғат сөздерін біраз білген адам. Сондықтан да айтыстарында, арнау өлеңдерінде діни сөздерге көбірек жармасады, өзінің ойына, пікіріне, ұғымына одан сүйеніш тапқандай болады. Оның осындай ерекшелігін Шоқан да байқап, оған: «Татар, фарсы сөздерін араластырмай таза қазақша айт» [6], — депті.

Бірақ ақын өлеңдерін халықты дін жолына үгіттеу мақсатымен шығармаған, айтысқа да осы оймен түспеген, көбіне-көп өзіне қойылған діни сұрақтарға ұтымды жауап беруге тырысқан. Осыны Орынбай мен Қожабектің айтысынан байқауға болады.

Қожабек:

*Биік құмның басына бітер жуа,
Бәйбіше атын шығарған жақсы тума.
Тілі аузына сыймаған ақын болсаң,
Он екі айда келеді неше жұма?*

Орынбай:

*Екі шешен қосылса аттай желер,
Көп жаңалық шешеннің сөзін бөлер,
Алла тағала демесе асылық болар,
Он екі айда қырық сегіз жұма болар.*

Қожабек:

*Бес уақыт намаз, бесін намаз,
Қожалардың қолында ала қағаз.
Қанат қаққан әуеде неше құс бар,
Соны табар ма екенсің, міне, сабаз?*

Орынбай:

*Қара құстар, ақ құстар, құстар-құстар,
Алтайыға шұға мен мәуіті тыстар.
Сен білмесең, бейақыл мен айтайын,
Әуеде ұшып жүрген мың сан құс бар.*

Қожабек:

*Бейақыл, он екі ала, сегіз бала,
Ұяң құс, ілік-ілік жұмыртқа ала,
Жұмбағым таба алмасаң, ақын бала,
Сұм бала көп пе саған, бермен қара.*

Орынбай:

*Он екі ала дегенің — он екі ай-ды,
Сегіз бала дегенің — сегіз жұма.
Ілге-ілге дегенің — ұшап бұлт,
Құс жұмыртқа дегенің — күн мен ай-ды.*

Қожабек:

*Орынбай, оныменен жеңесің кім,
Адамзат оны білер заманы сұм.
Теңдесіп қан алады-ай қадалғаннан,
Күніне шаршамайды болса да мың?*

Орынбай:

*Қожабек, сені көріп болдым ынтық,
Жаманның сөзі жаман, өзі сылтық.
Дәрідей кім дегенің мен айтайын,
Теңдесін қан алған оқ, жеткен мылтық.*

Осы жерде:

*Орынбай, өзің ақын, сөзің тәтті,
Сіздердей көргенім жоқ адамзатты.
Келгенше жетпіс беске өлең айтып,
Намаз жоқ, ойламайсыз ақыретті,*

деп, Қожабек ақын Орынбайдың намаз оқымайтынын оған айып қып тапқан.

Әріптесінің айыптау сөзіне, **Орынбай:**

*Құдайым айырмасын жоралардан,
Мал кетсе сыз қалмайды қоралардан.
Бұрынырақ бейіш жайға барсам керек,
Шылымқор осы күнгі молдалардан.*

Қожабек:

*Баймын деп налымағайсың жеріңізге,
Мақтанба күштімін деп піріңізге.
Кетерсің мұрдем өліп, Орынбайым,
Біздердей тіл тигізсең піріңізге.*

Орынбай:

*Пір десем кереметің көрінбейді,
Айналдыра бересің Орынбайды.
Көп жұлдыздың ішінде айдай болып,
Орынбай еш нәрседен қорынбайды.*

Қожабек:

*Көп жұлдызым дегенің мұрттарыңыз,
Біз десе құрбан болған жұрттарыңыз.
Тауап қылып біздерге сыйынбасаң,
Хақ болыпты дін исламнан шыққаныңыз.*

Орынбай:

*Қожабек, ақ тайлақтай ойнақтайсың,
Әр шоқтың басына кеп қонақтайсың.
Дін емес, ұйқы болып іздегенің,
Кәрілікпен сахар тұрып бұлақтайсың.*

Сөзден жеңілген Қожабек үндемей отырып қалыпты.

Орынбай мен Серәлі Қожа қақтығысы

Серәлі Еруәліұлы 1835 жылы Қостанай уезі Шұбар болысының бесінші ауылында туып, сол жерде 1876 жылы қайтыс болады. Ол әке-шешеден ерте айырылып, жоқшылық-кедейлікпен күн кешеді. Еті тірі, пысық әрі сөзге шешен Серәлі жанынан өлең-жыр шығарып айтуға бейімдік танытады. Есейе келе ол ел ішіндегі әр алуан айтыстарға қатысып (Ұлбике, Кете, Ешанияз, Орынбаймен айтыстары), ақын ретінде аты шығып, жұртқа танылады. Оның екі әйелінен бірнеше

балалары болған. Солардың ішінен белгілі журналист, ақын, көрнекті қайраткер Мұхаметжан Сералинді бөле айтуға тура келеді [5; 218,219].

Сол баласының айтуынша, Серәлі хат білетін сауатты адам болған, өлеңді ауызша да, жазып та шығарған. «Серәлінің өзі XIX ғасырдағы үлкен ақынның бірі, — деп жазады әйгілі жазушымыз С. Мұқанов, — оның атақты Орынбай ақынмен айтысы және басқа да бірнеше өлеңдері бар».

Серәлі алғаш ауыл арасындағы дәстүрлі қайымдасу, кішігірім айтыс-қағыстарға қатысып жүреді де, бірде әйгілі ақын Орынбаймен айтысады. Міне, осыдан бастап оның өнері елге кеңінен тарайды.

Оқиға Қарақалпақ ханы Махметтің ордасында өрбіген. Орекең мынау Арқадан сонау Қарақалпаққа үш ай жүріп жеткен. Ойы — дүниеден өткен хан әкесінің орнында дұға оқып, көңіл айту болса керек. Осы тұста жөн сұрасып болғаннан кейін-ақ Серәлі ақын (ол елге Серәлі Қожа деген атпен де танылған) сөйлей отырып, Ореке, деп бірден он жанбасқа алады. Сонда **Орынбай** ақын былай деп сөз бастайды:

*Шыққалы біздер елден талай болды,
Ауылым «Көкөртөңге» жанай қонды.
Сұлтаным бес-алты ауыз айтсын дейді,
Серіжан-ау, мұның жайы қалай болды?
Баласы Бертағының Орынбаймын,
Жалтақтап мен ешкімнен қорынбаймын.
Мойнында бір адамның қырық парыз бар,
Әр жерде әрқайсысын орындаймын.*

*Момынның малын жейді зекет алып,
Кеңеске кеткен аузым қалыпталып.
Серіжан-ау, қандай дертке ұшырадың,
Басыңды орамалмен таңып алып.*

С е р ә л і :

*Ассаламағалейкүм, Орын аға,
Жел сөздің сізге құйған қорын, аға.
Дәм бұйырып бұл елге келе қапсың,
Бір сапар болып қалсын жолың, аға.*

О р ы н б а й :

*Уағалайкүмүссәләм, Серәлі інім,
Дәулет бітсе көркейсін көрген күнің.
«Жақсы лепес, — деп айтқан, — жарым ырыс».
Шоқтығын бір көтердің көңілімнің.*

С е р ә л і :

*Аузыңда лағыл, жауһар, күмісіңіз,
Бір Алла мол жаратқан тынысыңыз.
«Жолың болсын» дегенімді тәуір көрдің,
Адамда әлдеқандай жұмысыңыз?*

О р ы н б а й :

*Үш жүзге аты шыққан ақын төре,
Төренің үш ай жүрдім жолын көре.
Ақ сұңқардың дидарын көремін деп,
Әдейі шығып едім сәлем бере.*

С е р ә л і :

*Әз Жәнібек ханға Көсе барған,
Көсе тілін Жиренше шеше барған.
Хандарын сіздің елдің көремін деп,
Ақыны біздің елдің неше барған?*

О р ы н б а й :

*Келістіріп айтпасаң сөзіңнен көр,
Жақсыны танымасаң көзіңнен көр.
Басқа жұртқа баруға өнер керек,
Өнеріңнің жоқтығын өзіңнен көр.*

Серәлі:

*Халайық мен сөйлесем аң-таң қалған,
Естіген, көргендердің мейірі қанған.
Орын-ау, «артықпын» деп айта көрме,
Әзәзіл бұл пиғылмен қайда барған?*

Орынбай:

*Төрт шардан нәсілің артқан, дегдар қожсам,
Қисық жүрме, түзу жүр, жөн бар, қожсам.
Шаригат айтар болсаң кітап ұста,
Қазақтың өлеңінде нең бар, қожсам?*

Серәлі:

*Бұлайша сөйледің бе, Орынбайым?
Сақтасын бұл пиғылдан бір Құдайым.
Алсаң да әдеппен ал, әдетпен жүр,
Деп айтам дабыра салып неғылайын!*

Орынбай:

*Қожа біткен Сыр, Қуаңға барған болар,
Елді алдауға құранын алған болар.
Алты алаштың баласын қойдай сауып,
Қоржын салмақ қожадан қалған болар.*

Серәлі:

*«Правитель», жүрген жерің күнде жиын,
Асады күн-күн сайын құрмет-сыйың.
Бір елдің адамына тіл тигізсең,
Бергізбен, бәлем саған, жалғыз тиын.*

Орынбай:

*Қожеке-ау, алыс жүрсең сағынғаным,
Жарайды кең ордадан табылғаның.
Сенен сұрап алатын қайыршы жоқ,
Алаш малын сенен сұрап неғылғаным?*

Серәлі:

*Жұртқа артық шешендердің бұл қызметі,
Шұбырады сен келген соң елдің шеті.
Орынсыз тіленшілік құрған жанның,
Мақшарда күйер дейді екі беті.*

Орынбай:

*Серәлі, тәуір көрдім мінезіңді,
Балаймын мың қожаға бір өзіңді.
Тіленшілік кітапта ұнамаса,
Қожаларға неге айтпайсың бұл сөзіңді?!*

Сонымен, андаусызда құрулы қақпанға тап болған Серәлі аталы сөзден тосылып тоқталады. Ал Махмет хан Серәлі Қожаға алая бір қарап іштей ренішін білдіріпті.

Серәлі қожа:

*Болжауы болмайды ойдың дейді,
Сөзбенен мені іреп сойдың дейді.
Бұл үйде айтысуым қате болды,
Аяғыңа жығыламын,
Тоқтатып мен сөзімді қойдым дейді.*

Орынбай:

*Төресің, үкімің бар гаділ атты,
Нақақтан істемейсің қиянатты.
Бұлардың тілі тәтті, діні қатты.
Жеңілдім деп өзі айтты зой,
Алып бер айыбына тор жорға атты.*

Серәлі қожа:

*Төрәме сәлем бере келдім дейді,
Бұл үйдің аруағымен жеңдің дейді.
Айтқаным айтқан.*

Айыбыма тор жорға атты бердім, —
дейді. Махмет хан айыбына Қожаның торы жорға атын алып беріп, өз иығындағы ішігін Орекеңнің иығына жауыпты. Орынбай бұл тұста да кідіріс таппай Серәліге сөз арнайды.

*Серәлі, маған келіп өзің тидің,
Қадірін жаңа білдің үлкен үйдің.
Дәулеттінің дәмінен деген рас,
Астыма сенен алып жорға міндім,
Үстіме жарқыратып ішік кидім.
Қарақалпақ, Сүгірәлі елдің байы,
Төресі, міне, отыр, күн мен айы.
Серәлі ат бердім деп ренжіме,
Баласын сүндетке отырғызғанда,
Торы жорға өз байымның берген тайы.
Жүйрік ем шалдырмаған топтан торай,
Жағыма жәрдем берген жаппар Құдай.
Алаштың ақынымен айтысқанда,
Сөзден жеңіп, астынан атын алып,
Талайлар кетуші еді жылай-жылай.
Қазақтың ақынына кезіккенде,
Байқап бас аяғыңды бұдан былай.*

Осы тұста Махмет жылқысынан өзі мінегін Керойнақты алдыртып, Орекеңнің жетегіне байлатады.

Орынбай:

*Орамды аймақты бол жанды-жақты,
Аямай тәңірім берген мал мен бақты.
Гайып ерен, қырық шілтен қызмет қып,
Ата-бабаң кісі екен аруақты.
Солардың біреуі де бытырамай,
Атаның аруағы сізде қапты.
Болғанда сүйегің мырза, ниетің жомарт,
Төрт аяғы төрт бесті болатұғын,
Аямай бердің маған Керойнақты.
Торы жорға басады екен жайтаң-жайтаң,
Біргиды жер кездесе ойпаң-тойпаң,
Төренің аруағын көкке ұшырып,
Мырзалығын жүрген жердің бәріне айтам.
Ойнатып Керойнақты жетегімде,
Үйірлеп ағайыннан айдап қайтам.*

Жеңілгеніне қарамай, Серәлі жұрт алдында өзінің кішіпейілділігін, әдептілігін сақтайды. Әйгілі жүйрік Орынбайға осыншалық қажыр-қайрат көрсетуі жас ақынның ел ішінде аты жайылып танылуына жағдай жасайды.

Екінші бір жаңадан табылған деректе [7] Орынбай Серәліден жеңіледі.

Оқушы мағлұмат алу үшін, халыққа кең тараған айтыстың бұл нұсқасы мынадай.

Орынбай:

*Шыққалы біздер елден талай болды,
Ауылым «Көкөртеңге» жанай қонды.
Сұлтаным бес-алты ауыз айтсын дейді
Серіжан, мұның жайы қалай болды?*

*Баласы Бертағының Орынбаймын,
Алашта ақын бар деп қорынбаймын.*

*Мойнында бір адамның қырық парыз бар.
 Әр жерге әрқайсысын орындаймын.
 Момынның малын жейді зекет алып,
 Кеңеске кеткен аузым қалыпталып.
 Серіжан-ау, нендей дертке ұшырадың,
 Басыңды орамалмен таңып алып?*

Серәлі:

*Ассалаумағалейкум, Орын аға,
 Сұрайсың шаригаттың төрін, аға.
 Атығай, Қарауылдан жол тартыпсың,
 Бір сапар болып қайтсын жолың, аға.*

Орынбай:

*Уағалейкүмүссалам, жарқын інім,
 Көркейсін дәулетпенен көрген күнің.
 Айтады сөзді қалай таза қылып,
 Баласы ақсүйектің тақсыр пірім.*

Серәлі:

*Асыл сөз — тілден шыққан күмісіміз,
 Емес те бұл өтірік, шын ісіміз.
 Атығай, Қарауылдан жолдағанда,
 Бұл жақта немене еді жұмысыңыз?*

Орынбай:

*Бұйырған шықтым елден несіп тере,
 Сұлтанның үш ай жүрдім соңына ере.
 Атығай, Қарауылдан сапарланып,
 Келіп ем сұлтанымның жүзін көре.*

Серәлі:

*Алдауға Жиреншені Көсе барған,
 Жиренше Көсе сөзін шеше барған.
 Дидарын сұлтанымның көремін деп,
 Мүбәрәк сіздің елге неше барған?*

Орынбай:

*Сөз таппас жаман адам сасқаннан соң,
 Көңілден сөзін бұзар ашқаннан соң.
 Сен де жүр олай десең, Серәліжан,
 Өнерде кім жүрмейді асқаннан соң.*

Серәлі:

*Көп жылқы көк алалы байда бар-ды,
 Ағын су аққанынан сайға барды.
 Астым деп айта көрме, Орын аға,
 Ғазәзіл үлкендікпен қайда барды?*

Орынбай:

*Орынбай артық туған кен ағаң-ды,
 Қайда жүрсем сыйлаймын мен ағамды.
 Үш күндей ауырдым деп келмей жатып
 Берерге жүр екенсің сыбағамды.
 Өлеңді отыр едім құрастырып,*

*Қу бала, жаңа жеттің жанастырып,
Кетуші ем сендейлерді адастырып.*

Серәлі:

*Өлеңді отырар ма едің қарастырып,
Білдің бе жеткенімді жанастырып.
Әлеумет осы отырған қалайды көп,
Болады кезек берсең санастырып.*

Орынбай:

*Арғы атаң Хазірет Әлі, текті қожам,
Алдында қисық жүрсең, жөн бар, қожам.
Наданға насихатын айта бермей,
Құранның лұғатында нең бар қожам?*

Орынбай соңғы сөзінде Серәліге:

*Серәлі, соны сөз деп айтармысың,
Жолың боп мені жеңіп қайтармысың?
Шашылған несібемді теріп жүрмін,
Қызғанған хан мен халық шайтанысың,*

дегенде, бұл:

*Шайтан боп неге тәубамнан жаңылайын,
Сақтай гөр мына сөзден бір құдайым.
Айтып ем аяғаннан жаным ашып
Ел ақтап дабыра сал, не қылайын! —*

деп жауап беріпті.

Орынбай мен Тоғжан

Тоғжан соқырдың аты Ғабит Мүсіреповтың «Ұлпан» романында, Сәбит Мұқановтың Үкілі Ыбырай жайында жазған мақаласында аталады. Оның ақын ретінде ірілігі Орынбаймен айтысынан аян. Құлтумамен де сөз қағыстырып бой бермейтіні бар.

Тоғжан Көкшетау топырағында туған, руы — Атығай.

Бір жиында Орынбай біреулерді көкке көтере мақтап, шапан киіп, басқа ақындардың алдын кескестеп сөз бермейді. Бұған шыдай алмаған Тоғжан:

*Тоғжанның он үшінде көзі кетті,
Бір Құдай көзін алып еңіретті.
Кезінде тұзу мылтық, құлан атып,
Көрмедім, өнер-білім, жігіттікті.
Нағашым Көлдей еді Жаулыбайым,
Ежелден белгілі еді сенің жайың.
Соқырдың бір шекпенін тартып алып,
Жүрмісің аман-есен, Орынбайым, —*

деп табан астында айтыс басталып кетеді.

Орынбай:

*Келемін аяғымды қадам басып,
Кеңеске Құдай берген кеудем ашық.
Қу соқыр, келген жерден не сөйлейін,
Бұқадай дөнен қара топырақ шашып?*

Тоғжан:

*Келесің аяғыңды қадам басып,
Кеңеске құдай берген кеудең ашық.
Келдім бе бар жазғаным — амандастым
Не дедім одан басқа топырақ шашып?*

Орынбай:

*Әй, Тоғжан, есерлігің, бисерлігің,
Қалмайды қартайғанша есерлігің.*

- Ағадан амандаспақ болушы еді,
Асығып неге айтасың есендігің?*
- Т о ғ ж а н:**
- Ауылым құтты қоныстан келген көшіп,
Құдайым Орынбайға берді несіп.
Толғанып домбыраңды түзеткенше,
Мен сорлы шыдамадым ішім пысып.*
- О р ы н б а й:**
- Алдында жүйірік туған Орын ағаң,
Деп не едің теңелейін, соқыр маған?
Ағадан амандаспақ болушы еді
Ғазәзіл үлкендікпен қайда барған?*
- Т о ғ ж а н:**
- Алдымда жүйірік туған Орын ағаң,
Соқырың теңелген жоқ әлі саған.
Қорқасың ғазәзілдің ғазабынан,
Бар ма екен соқыр хақын тартып алған?*
- О р ы н б а й:**
- Асылға жасық темір иілмейді,
Көңілге айта берсе не келмейді.
Болғанда біз жалтыр көл, сен шұқанақ,
Аруағың қанша айтқанмен теңелмейді.*
- Т о ғ ж а н:**
- Сен сондай жомарт па едің Атымтайдай,
Қайырсыз қу емес пе ең Қарынбайдай,
Соқырдың бір шекпенін тартып алып,
Ант ұрған кедей бар ма Орынбайдай?*
- О р ы н б а й:**
- Ә, Тоғжан, сен өлеңді айтар едің,
Жолың боп мені жеңсең қайтар едің.
Мен дария жайлаған жайын едім,
Ә, Тоғжан, мен туласам қайтер едің?*
- Т о ғ ж а н:**
- Көңілге жаман қиял алып жүрме,
Қартайдың, жас күңгіңнен қалып жүрме.
Жайлаған рас дария жайын едің,
Қайрылып көл суалса қалып жүрме!
Ауылым құт қоныстан келді көшіп,
Құдайым Орынбайға берді несіп.
Сен неге, ей, Ореке, мақтанасың,
Басыңды жарды қыздар төбелесіп.*
- О р ы н б а й:**
- Бір қыздың бақанменен салуы рас,
Орекең аттан ауып қалуы рас.
Орекең аттан ауып қалса-дағы
Бес тоғыз нар бастатып алуы рас.*
- Т о ғ ж а н:**
- Бұл Тоғжан естір сөзге қу құлақты,
Сен қашан қосып едің ынтымақты?
А, балам, ат пен шапан, тоғыз қайда,
Үш теңгелік алып ең көк шолақты?*
- О р ы н б а й:**
- Тоғжан-ау, мына сөзге тоқта деймін,
Тәңірі берген таласпа баққа деймін.*

*Айыпқа алған тоғызды алмады деп,
Бекерге маған жала жаппа деймін.*

Т о ғ ж а н:

*Тағы да Орын батыр, Орын батыр,
Балтамен шабар мінің толып жатыр.
Құдайды бір алдамай, үш алдадың,
Дініңді сен емес пе бұзған кәпір?*

О р ы н б а й:

*Келеді жайылған мал оттап тоймай,
Мен жүрмін өлеңімді айтқан қоймай.
Қойып тәубе өлеңге етсем дағы
Айттырды төрт қара ерікке қоймай.*

Т о ғ ж а н:

*Тоғжан мен Нұртай шықты Атығайдан,
Нұрәлі, жүйрік озбас Орынбайдан.
Қорықсаң төрелерден тәубе бұзып,
Япыр-ай, артық па еді бір Құдайдан?*

Сонымен, тарих сырына үнілсек, Орынбай мен Тоғжан сынды ақындар тақыр жерден емес, тамырын тереңге жіберген құнарлы топырақтан нәр алып, өскен өнер адамдары екенін көреміз.

Ал Тоғжанның кім екендігіне келетін болсақ, ол Жанақ, Шөже, Арыстанбай, Орынбайларға ілесе шығып, эпикалық жанрлар толғаған. Тоғжан Біржан сал, Шәрке сал, Нұркей ақындармен замандас. Айтулы жәрмеңкелерде Әз Шөжемен қатар зарлап, Алшынбай, Құнанбай, Шыңғыс, Құсбек төрелер мен Зілғара, Жанбота, Азынабайлардың алдында тілін безеп, арнау сөздер төккен. Қаннан да, қарадан да ықпапты, кейде дауылдаған шаршы топ, мәртебелі жиын үстінде уәжден тосыла қалса, өзі сияқты бір өткір жанға сөз кезегін беріп: «Жөнін сен айтып жіберші» деп қыздырмалап, күпініп отырады екен.

Жоғарыда айтылған сөзімізді қорыта келгенімізде, ХІХ ғасыр поэзиясында алатын өзіндік орны бар көрнекті ақын Орынбай халқымыздың аялай, қастерлей алып келген айтыс өнеріне жаңа леп қосып, келесі ұрпаққа байыта, түрлендіре жеткізушілердің бірі.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Каренов Р.С. Сұңқардың жебесіндей ұшқыр ақын // Азия-Транзит. — 2003. — № 8 (41). — 14–19-б.
- 2 Каренов Р.С. Сұңқардың жебесіндей ұшқыр ақын // Азия-Транзит. — 2003. — № 9 (42). — 10–14-б.
- 3 Каренов Р.С. Сұңқардың жебесіндей ұшқыр ақын // Азия-Транзит. — 2003. — № 11(44). — 46–49-б.
- 4 Радлов В. Алтын сандық. — Алматы: Ана тілі, 1993.
- 5 ХІХ ғасырдағы қазақ ақындары. — Алматы: Ғылым, 1988.
- 6 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений: В 5 т. — Т. 4. — Алма-Ата, 1961. — С.579.
- 7 Айтыс: 2 т. — Алматы: Жазушы, 1988. — 263-265-б.

Р.С.Каренов

Ақын, внесший огромный вклад в развитие и становление жанра «айтыс»

Статья посвящается неповторимой творческой деятельности выдающегося акына ХІХ столетия Орынбая Байқожаулы. Освещаются встречи поэта с крупными просветителями того времени. Автором дается оценка поэтического состязания Орынбая с другими акынами, их творческого взаимообогащения в ходе таких встреч.

R.S.Karenov

Bard who made an outstanding contribution to Aitys

Orynbaja Bajkozhauly is devoted to unique creative activity outstanding XIX centuries. Meetings of the poet with large educators of that time are shined. The estimation is given to poetic competition of Orynbaja with others, their creative Enrichments during such meetings.

ӨОЖ 894.342:398

Р.С.Каренов

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті***Арқалы жырдың кең сабазы Орынбай ақын**
Туғанына 190 жыл толуына орай

Мақалада XIX ғасырдың әйгілі ағартушы ақыны Орынбай Байқожаұлының өмірі мен қызметі зерттелген. Әр түрлі түпнұсқа деректерін талдау нәтижесінде оның дүниеге келген және дүние салған уақыты нақтыланып, шыққан тегі анықталған. Қазақ халқының мақтан тұтар ұлының шығармашылығына қысқаша баға берілді.

Кілтті сөздер: әншілік дәстүр, ақындар шығармашылығы, айтыс өнері, жыр-толғаулар, ойын-сауық, әзіл-оспақ өлеңдер, өнер сайысы, жыр жүйріктері, талант иесі, айтыс ақыны.

*«Ер Тарғын», «Қобыландыны» оқып
байқа,
Абайды оқы, таңырқан, басың шайқа,
Ақындықтың қуаты есіңді алып,
Бас алмастан оқырсың, қайта-қайта.
Кешегі Бұқар жырау, Жанақ ақын,
Шөже, Орынбай халыққа жайған
даңқын.*

Сұлтанмахмұт Торайғыров

Кіріспе сөз

Шіркін, қасиетті топырақ! Хан жайлаған Көкшетау! Қасым Аманжолов тілімен айтқанда: «Жаннаты жер мен көктің сұлуы Көкше!».

Көгілдір Көкше өңірі өнердің талай тарланбоздары мен ақиық ақындар, әншілер мен күйшілер жасаған сырлы өлке. Сұлу табиғат өзі қандай сұлу болса, өзінің аясында өмір сүрген жандардың да болмыс-бітімінің сұлу, нәзік талғамды, сыршыл сезімді болып келуі жаратылыстың бір заңдылығы тәрізді.

Арқадағы әншілік дәстүрдің ұйтқысы болған, аспандағы аққуға үнін қосқан сал Біржан, ән мен жырдың Құлагері Ақан сері, гәкку үнді Үкілі Ыбырай, сегіз қырлы бір сырлы Балуан Шолақ, әріде өткен ақындар шығармашылығының көш бастаушыларының бірі Шал ақын, біз сөз еткелі отырған арқалы жырдың кең сабазы Орынбай ақын да осы Көкше перзенті еді.

Орынбай ақынның ата-тегі туралы деректер

Сәбит Мұқанов «Айтыстың» бірінші томына жазған алғы сөзінде [1]: «XIX ғасырдың айтыстарын жасаушы ақындардың көпшілігі тарихқа мәлім. Мәселен: Орынбай, Серәлі, Тоғжан, Сақау, Шөже, Балта, Сүйінбай, Кемпірбай, Жанақ, Құлмәмбет, Тәбия, тағы басқалар», — депті. Оның бұл пікірінен Орынбайды XIX ғасырдың белді ақындарының қатарына қосқанын аңғарамыз.